

L'exili català antifranquista (1939-1977): importància i significació

Discurs de recepció d'Enric Pujol i Casademont com a
membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica,
llegit el dia 20 de gener de 2022

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

L'exili català antifranquista
(1939-1977): importància
i significació

L'exili català antifranquista (1939-1977): importància i significació

Discurs de recepció d'Enric Pujol i Casademont com a
membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica,
llegit el dia 20 de gener de 2022

Barcelona, 2021

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Pujol, Enric, 1960- autor

L'Exili català antifranquista (1939-1977): importància i significació. — Primera edició

Referències bibliogràfiques

ISBN 9788499656205

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica. II. Títol

1. Exiliats — Catalunya — Història — S. XX.

2. Catalunya — Història — 1936-1939, Guerra Civil — Refugiats

305-54.73(460.23)19”

305-54.73(460.23)1936/1939”

© Enric Pujol i Casademont

© 2020, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: novembre del 2021

Text revisat lingüísticament per la Unitat d'Edició del Servei Editorial de l'IEC

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura

Compost per la Unitat de Producció del Servei Editorial de l'IEC

Imprès a Service Point FMI, SA

ISBN: 978-84-9965-620-5

Dipòsit Legal: B 17837-2021

DOI: 10.2436/10.1000.02.1

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>.

1. PRECISIONS CONCEPTUALS

El terme *exili*, dit així, sense cap altra precisió cronològica, l'utilitzem bàsicament per designar el gran èxode que es produí el 1939, al final de la Guerra Civil. No fou, però, l'únic exili que s'ha produït al llarg de la nostra història.¹ Ni tan sols no va ser l'únic que es produí al llarg d'aquesta Guerra. La relativa proximitat temporal amb el final de la Guerra, junt amb la magnitud i la importància que va tenir aquest gran èxode, són les causes que han contribuït a perpetuar aquest sobrentès. Però, a mesura que passa el temps i que la recerca s'internacionalitza, convé fer un esforç de precisió conceptual per tal de definir i caracteritzar millor els grans episodis del nostre passat per fer-los més intel·ligibles a les generacions futures i als que fan part d'altres àmbits culturals.

Entre els historiadors i els lectors catalans, el mateix concepte *exili* porta implícita la idea de càstig i és utilitzada com a sinònim de *exili polític*. La definició donada per Pompeu Fabra en el seu diccionari és molt nítida en aquest sentit: «exili *m.* Pena que consisteix a fer sortir algú de la seva pàtria amb prohibició d'entrar-hi. *Fou condemnat a l'exili.* | Fig. Obligació de viure fora d'un lloc, lluny d'una persona, que hom enyora. || Sojorn obligat fora de la pàtria».² I la definició del verb encara insisteix més en aquest aspecte de punició: «exiliar *v. tr.* Condemnar (algú) a l'exili».

No en va, Fabra mateix fou un exiliat. I també és molt clara, en aquest sentit punitiu, la definició que es dona en el diccionari actual de l'Institut d'Estudis

1. Enric PUJOL, «The great exodus of 1939 and other exiles of the 20th century», *Catalan Historical Review* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans), 2 (2009), p. 113-124.

2. *Diccionari general de la llengua catalana*, 7a ed., Barcelona, Edhasa, 1977.

Catalans (IEC), per bé que introdueix d'altres matisos.³ Un, que no desmenteix el caràcter de pena, precisa que aquesta expatriació pot ser voluntària, per motius de caràcter ètic i solidari.

Tanmateix, en aquest diccionari més actual, en la tercera accepció del mot, es dona aquest exemple: «La feina de corresponsal m'obliga a un exili constant». Una definició que amplia molt la noció d'exili, ja que considera com a tal una migració de caràcter laboral. Aquesta equiparació entre exili i migració socio-econòmica és molt comuna en d'altres cultures, com la francesa, que no fan cap distinció entre aquests dos processos migratoris. Cada cop més, doncs, sobretot en la nostra relació amb historiadors d'altres àmbits culturals, caldrà acostumar-nos a fer una precisió d'aquestes característiques. Aquí hem optat per limitar el concepte a les motivacions de caràcter polític.

Convé que fem una altra precisió preliminar: per què qualifiquem aquest exili de «català»? És perfectament legítim que ho fem perquè existí un volum molt significatiu de ciutadans dels territoris catalans que van quedar afectats per l'esdeveniment i van haver de marxar. Però hi ha d'altres factors que reforcen aquest qualificatiu.

D'entrada, cal recordar que l'exili fou una conseqüència de l'enfonsament del front català. Després de la derrota de les forces republicanes a la batalla de l'Ebre, els militars nacionalistes espanyols van iniciar, el desembre del 1938, una ofensiva contra el Principat de Catalunya que resultà imparabile i que motivà un gran èxode, militar i civil, cap al nord, per tal de creuar la ratlla fronterera amb la República francesa i trobar-hi refugi. Fou precisament la condició de territori fronterer la que va possibilitar que l'exili fos massiu. L'escenari únic d'aquesta gran reculada va ser, doncs, territori català. Com ho era també, a l'alta banda de la ratlla, la Catalunya del Nord, que es convertí, en un primer moment, en la principal zona d'acollida de milers i milers de refugiats que hi arribaren, a finals de gener i principis de febrer del 1939, i que majoritàriament foren confinats en camps de concentració.

No ha de sobtar, doncs, la gran proporció de catalans (valencians i mallorquins inclosos) que hi va haver, que alguns autors xifren en un 40 % dels cinc-cents mil que es calcula que van passar la ratlla en aquells primers mesos.⁴ I al costat d'aquest argument de caràcter quantitatiu, cal tenir-ne un altre de caire qualitatiu. Fou la Generalitat en bloc la que s'exilià: president, Govern, Parlament i tot el tramat institucional que en depenia. Van ser, per tant, els representants polítics del país els que es van haver d'expatriar. I amb ells va marxar també

3. *Diccionari manual de la llengua catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000.

4. Sobre les xifres, vegeu Jordi GAITX, «Orígens socials i polítics de l'exili català de 1939», a Enric PUJOL, *L'exili català del 1936-1939: Un balanç*, Girona, Centre d'Estudis Històrics i Socials, 2003.

la flor i nata de la intel·lectualitat catalana, conscient que el triomf dels militars franquistes volia anorrear la llengua, la cultura i la nació catalanes.

I encara cal fer una darrera precisió, la de caracteritzar aquest exili en relació amb d'altres que es produïren no tan sols en èpoques més reculades, sinó durant la mateixa Guerra Civil. En un primer moment, el 1936, un gran nombre de persones van haver de marxar del Principat per fugir de les represàlies del procés revolucionari que seguí l'esclat bèl·lic. També hi va haver alguns exilis menys importants el 1937 i el 1938. Pel que fa al País Valencià, que restà també fidel al règim republicà, sembla que en cap moment no s'arribà, ni de bon tros, a unes xifres similars a les del Principat. A les Illes Balears i Pitiüses, la situació fou molt complexa. A Mallorca, on triomfà l'aixecament dels militars nacionalistes espanyols (com a Eivissa i Formentera), l'exili del 1936 ja fou aleshores un exili del bàndol republicà (que en bona part passà al Principat i al País Valencià); mentre que Menorca es mantingué fidel a la causa republicana durant tot el conflicte.⁵

2. UN PRECEDENT: L'EXILI DEL 1936

El gruix principal de l'exili del 1936 provingué, doncs, del Principat i tingué un marcat color antirepublicà, ja que estigué constituït sobretot per gent de dreta (polítics de la Lliga i conservadors, empresaris, partidaris de l'alçament militar, terratinents i religiosos) que veïeren amenaçades llurs vides. Però no es pot reduir només a gent procedent d'aquests sectors. D'aquest contingent, els més ben documentats són els que es van embarcar, perquè existeixen llistes i es poden comptabilitzar. Albert Manent va fer aquest desglossament: «Els francesos van inventariar uns sis mil embarcats, i en els vaixells italians n'hi figuraven uns quatre mil més. Van haver-hi també vaixells alemanys i anglesos que n'acolliren. I a tots aquests encara cal afegir-hi els qui passaren la frontera terrestre amb l'estat francès».⁶ Per la seva banda, Rubèn Doll ha analitzat el cas dels «catalans de Gènova», sobretot dirigents de la Lliga que van poder fugir gràcies a la protecció del Govern de la Generalitat.⁷ Restava l'estudi dels que es van expatriar per terra a la República francesa, que han estat considerats per Daniel Díaz Esculies i Jordi Rubió.⁸

5. Vegeu Manuel SANTANA, «L'exili dels mallorquins» i Antoni MARIMON, «Exiliats i refugiats de les Pitiüses i de Menorca», a Enric PUJOL, *L'exili català...*, p. 113-131 i 133-142, respectivament.

6. Enric PUJOL, «Albert Manent o la memòria de l'exili», a Enric PUJOL, *L'exili català...*, p. 231.

7. Rubèn DOLL, *Els catalans de Gènova: història de l'èxode i adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

8. Daniel DÍAZ ESCULIES, *L'exili dels Països Catalans durant la Guerra Civil de 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013; Jordi RUBIÓ, *L'èxode català de 1936 a través dels Pirineus*, Maçanet de la Selva, Gregal, 2015.

Ha estat aquest darrer, Díaz Esculies, qui ha fet una estimació de tots els que es van haver d'expatriar durant la Guerra abans del gran èxode del 1939. Segons ell, al Principat afectà unes quaranta mil persones; al País Valencià, sis mil, i dues mil a les Illes.⁹ Per la seva banda, Rubió ha avaluat en quaranta mil persones les exiliades el 1936 al Principat, de les quals quinze mil serien desertors que van creuar la frontera pirenaica.

A part dels sectors conservadors esmentats, cal dir que el grup d'exiliats era bastant més complex. Així, hi trobem noms molt significatius que no quadren amb l'etiqueta de persones que, a curt termini, van acabar donant suport al franquisme. Fins i tot en el cas de gent explícitament dretana o conservadora, hi trobem personalitats com Rafael Patxot, el cardenal Francesc Vidal i Barraquer, el canonge Carles Cardó o Josep Puig i Cadafalch, que es posicionaren contra el franquisme.

I, a més a més, en aquest grup d'exiliats hi va haver també gent obertament republicana i esquerrana, com Ventura Gassol, Josep M. Espanya, Josep Dencàs o Claudi Ametlla, que van haver de fugir a causa de la seva implicació en el salvament de vides dels perseguits.

Finalment, encara caldria considerar tot un altre subgrup de ciutadans que senzillament van fugir de la guerra i la revolució perquè volien mantenir-se al marge del conflicte i no decantar-se per cap dels bàndols enfrontats. Una actitud perceptible en el cas de l'escriptor Carles Soldevila, que aconseguí ser enviat a París en una teòrica delegació de la Generalitat, però que en la pràctica assajà de mantenir una posició *au dessus de la mêlée*.

3. L'EXILI ANTIFRANQUISTA DEL 1939

Aquest primer exili del 1936 no és en absolut equiparable, pel que fa a les xifres dels refugiats, a la magnitud del segon, el del 1939. Tampoc no ho és pel que fa a la durada, ja que en la majoria de casos el del 1936 fou de durada curta o molt curta. La magnitud de la xifra d'exiliats i la llargada temporal de l'exili del 1939, per elles mateixes, ja ens donen la gran dimensió històrica del fet. I en aquest punt hi ha unanimitat entre els estudiosos, cosa que explica la bibliografia abundant que ha generat.¹⁰

De fet, el triomf de les forces del general Franco l'abril del 1939 va marcar el gran punt d'inflexió. Tothom que havia emprès el camí de l'exili abans d'aquella

9. Daniel DÍAZ ESCULIES, *L'exili...*, p. 351.

10. Un balanç actual sobre els treballs existents és el de Jordi FONT i Jordi GAITX, «L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)», *Franquisme & Transició*, núm. 2 (2014), p. 231-280.

data es va haver de posicionar sobre si estava o no a favor dels vencedors. O retornar o exiliar-se. L'exili prengué, aleshores, un caràcter antifranquista inequívoc. I per això considerem que aquesta definició de *antifranquista* és la que millor s'adiu a l'exili que començà aquell 1939 (per més que alguns haguessin partit el 1936) i que es perllongà fins al final de la dictadura. Lluís Nicolau d'Olwer explicà molt bé aquest caràcter antidictatorial de l'exili català. Segons ell, els exiliats no havien pas estat expatriats per haver escrit englantines o per haver ballat sardanes, sinó «perquè —deia— volíem afirmar la personalitat política del nostre poble i maldàvem per tal que es regís de forma democràtica, sota el signe de la llibertat i de la justícia social».¹¹

Val a dir que les xifres d'exiliats, ben aviat, canviaren molt en relació amb les dels mesos de gener i febrer del 1939. Dels aproximadament cinc-cents mil que havien passat la frontera, molts van retornar al llarg d'aquell mateix any 1939, després del triomf franquista de l'abril. Es calcula que més de dos-cents mil van restar a l'exili, dels quals més de setanta mil eren catalans (comptant-hi també valencians i mallorquins). Malgrat que es tracta d'una davallada forta, són unes xifres desorbitades, que no tenen equivalent en la nostra història. I que justifiquen plenament que es defineixi com un veritable «èxode», com feu el geògraf Marc Aureli Vila (ell mateix exiliat) en el seu llibre *Aportació a la terminologia geogràfica catalana*.¹²

Les raons d'aquest primer retorn del mateix 1939 són diverses. Naturalment, hi havia presoners del bàndol franquista i partidaris del nou règim, gent que pensava que no els havia de passar res si retornaven —això deien els vencedors—, indiferents, gent que va retornar forçada per les autoritats franceses, i d'altres que ho van fer per la duresa de la vida als camps. Cal no oblidar que, en un principi, els camps francesos no complien cap mena de condició d'habitabilitat i la mortalitat s'hi va disparar. Segons els estudiosos, la xifra de morts en aquells primers moments fluctua entre les quinze mil i les cinquanta mil persones.

Val a dir també que el triomf franquista fou possible per la caiguda de la gran bossa de resistència republicana que anava de Madrid a València i fins a Almeria, que va ser ocupada amb l'ofensiva del març. Això possibilità que aquell mateix mes encara hi hagués un contingent important d'exiliats, de pocs milers, que partiren del País Valencià, per mar i aire, cap a Algèria.

11. Citat per Albert BALCELLS, a Lluís NICOLAU D'OLWER, *Democràcia contra dictadura: Escrips polítics 1915-1960*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, p. 12.

12. Barcelona, Societat Catalana de Geografia i Institut d'Estudis Catalans, 1998.

4. GEOGRAFIA I ETAPES PRINCIPALS

Inicialment, la gran massa d'exiliats s'agrupà a la República francesa i, sobretot, a la Catalunya del Nord, per la proximitat amb la ratlla fronterera, on s'improvisaren diferents camps de concentració. El primer fou el d'Argelers. També, entre els construïts el mes de gener del 1939, cal esmentar el Voló (el gran centre de tria i de distribució dels refugiats), Sant Llorenç de Cerdans, Arles, Prats de Molló, la Tor de Querol, la Guingueta d'Ix i Montlluís. Ben aviat, però, la gran allau de refugiats feu que s'obrissin nous centres, alguns al mateix territori nord-català, com el de Sant Cebrià de Rosselló o el del Barcarès, i d'altres en departaments més allunyats com el de Bram (a l'Aude), Gurs (al Bearn) o el d'Agde (a l'Erau), que va rebre el nom de *camp dels catalans*.¹³ L'internament en camps d'homes, dones i mainada era inicialment una solució provisional, en espera de poder-los acollir en més bones condicions, o bé de poder retornar-los a l'Estat espanyol. A l'estiu del 1939 es buidaren molts d'aquests camps, sobretot els nord-catalans, però l'esclat de la Segona Guerra Mundial, el setembre del 1939, els va tornar a omplir.

Naturalment, no tothom anà als camps i una xifra considerable va poder, fins i tot, marxar de la República francesa, abans i després de l'esclat de la guerra mundial. Es produí, aleshores, una diàspora que afectà diferents països. Ja des d'un primer moment, cal esmentar Mèxic, Xile, el nord d'Àfrica (i sobretot Algèria), la URSS, Andorra, la Gran Bretanya, Suïssa i, en molt menor mesura, d'altres estats europeus.

Els exiliats republicans, tant els qui van marxar abans del conflicte bèl·lic mundial, com els qui ho van fer quan ja havia esclatat, van veure la possibilitat d'embarcar-se cap a Amèrica com un alliberament. Mèxic principalment, la República Dominicana i, d'una manera encoberta, Xile, foren els països que, des del principi, més obertament acceptaren refugiats polítics i col·laboraren a evacuar-los. Entre l'abril del 1939 i fins al 1948, Mèxic acollí un total d'exiliats que, segons les fonts, fluctua entre els vint mil i els quaranta mil, dels quals un 20 % eren catalans. A la República Dominicana, el 1939, hi van anar uns tres mil exiliats més.

En menys quantitat, també acolliren exiliats l'Argentina i Colòmbia. El fet que la Generalitat hagués de lliurar els seus fons al Govern central durant la reculada provocà que el Govern català no disposés de recursos econòmics propis per finançar aquests viatges. Així, va haver de cercar l'ajut de dues organitzacions, políticament enfrontades entre elles, el Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles (SERE) i la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE), que

13. Daniel Díez ESCULIES, *Entre filferrades: Un aspecte de l'emigració republicana als Països Catalans (1939-1945)*, Barcelona, La Magrana, 1993.

foren les encarregades d'organitzar les expedicions. Els noms dels vaixells que transportaren els refugiats a Amèrica esdevingueren mítics en la memòria de l'exili republicà. A Mèxic hi van anar el *Sinaia* (1939), el *Flandre* (1939), l'*Ipanema* (1939 i 1940), el *Mexique* (1939), el *Cuba* (1940), el *Quanza* (1941) i el *Nyassa* (1942). A Xile, el *Winnipeg* (1939). A Santo Domingo, el *Flandre* (1939), el *La Salle* (1939 i 1940) i el *Cuba* (1940). Durant la Guerra el trajecte fou molt perillós a causa de l'armada alemanya.

Al final de la Segona Guerra Mundial, la xifra de països que van acollir refugiats s'amplià amb d'altres com els Estats Units, Cuba, el Brasil o Itàlia. I és que parlem d'un exili molt llarg en el temps, de gairebé quaranta anys, que va tenir molts desplaçaments interns i que va patir diferents fluctuacions (motivades per retorns i nous exilis) en funció de la conjuntura política de cada moment. Això fa que calgui distingir, al marge de l'intens any 1939, tot un seguit de grans etapes que considerarem a continuació de manera molt succinta.¹⁴

4.1. 1939-1945: la participació en la Segona Guerra Mundial i la gran decepció subsegüent

L'adscripció a partits d'esquerra i a forces democràtiques de la immensa majoria dels exiliats motivà que hi hagués una implicació col·lectiva decididament favorable als aliats en esclatar la guerra mundial. Un posicionament reforçat per l'actitud del general Franco en favor de les forces de l'Eix i per l'arrest il·legal, per part dels alemanys, del president Companys a la França ocupada i la seva execució posterior a Barcelona.

La participació dels exiliats a la resistència francesa contra l'ocupació nazi i a les tropes de la França lliure fou molt notable. També fou prou significativa la intervenció de diferents republicans catalans en el si de les tropes britàniques i soviètiques, alguns dels quals han deixat el seu testimoni. És el cas de Sebastià Piera, que exposà la seva experiència en el si de l'Exèrcit soviètic en el llibre *El soldat de Pandora*.¹⁵ O el cas de Joan Pujol, *Garbo*, l'espia doble que, al servei dels britànics, va tenir un paper decisiu en l'èxit del desembarcament de Normandia.¹⁶

Foren molts els qui moriren en actes de combat. Un tribut col·lectiu que no fou prou reconegut al final de la Segona Guerra Mundial. També fou important la contribució de víctimes republicanes en l'holocaust nazi. La xifra total d'exiliats

14. Una visió sintètica de tot el període es va fer a Felip SOLÉ i Enric PUJOL, *Exilis*, Barcelona, Angle, 2007.

15. Ricard VINYES, *El soldat de Pandora: Una biografia del segle xx*, 2a ed., Barcelona, Proa, 1999.

16. Daniel ARASA, *Els catalans de Churchill*, Barcelona, Curial, 1990.

que foren reclosos en aquests camps d'extermini s'acosta a les nou mil persones, de les quals més de dues mil eren catalanes.¹⁷

La gran esperança era que un hipotètic triomf aliat duria al derrocament de Franco. Però la realitat fou tota una altra. Existí, certament, una condemna formal del règim franquista per part de la nounada Organització de les Nacions Unides, constituïda a San Francisco el juny del 1945, però aquesta i d'altres mesures de boicot no serviren per posar fi al règim dictatorial. En el nou context de la Guerra Freda que s'obrí aleshores, Franco es revelà com un aliat dòcil (ja que era políticament molt feble) als interessos del bloc atlantista, cosa que li assegurà la pervivència en el poder, gràcies al suport que li donaren nord-americans i britànics.

Abans del final del conflicte, es va provar de forçar una intervenció aliada, amb l'intent d'ocupació de la Vall d'Aran, el 1944, per part del maquis, que fracassà estrepitosament i que motivà, a mitjà termini, un abandonament de l'acció armada per part dels comunistes. No seguiren aquesta via els anarquistes, que multiplicaren unes accions de sabotatge que es perllongaren fins ben entrats els anys seixanta. L'estricta pressió política de la resta de partits democràtics, de filiació bàsicament republicana, es revelà així mateix estèril.¹⁸ També hi va haver alguns posicionaments personals que tingueren un ampli ressò internacional, com fou el cas del músic Pau Casals, compromès amb la denúncia de la dictadura franquista, la reivindicació de l'autogovern català i la lluita per la pau.

Durant tot el conflicte mundial, la Generalitat va poder mantenir la continuïtat institucional, ja que Josep Irla, instal·lat a la República francesa, fou nomenat, el 1940, nou president del Govern català a la mort de Lluís Companys. Tanmateix, a Londres, aquell mateix any, es nomenà un Consell Nacional presidit per Carles Pi Sunyer i amb Josep M. Batista i Roca com a secretari, amb la voluntat de poder actuar políticament d'una manera més efectiva i de poder mantenir una relació estreta amb les comunitats d'exiliats catalans a Amèrica. Després de l'alliberament de França, el Consell de Londres es dissolgué i el president Irla nomenà un nou govern, el 1945.

4.2. 1945-1959: Guerra Freda i afermament franquista

La consolidació de Franco i, doncs, l'expectativa d'haver de mantenir un exili molt llarg feu que molts decidissin retornar. Hi hagué, per tant, una minva signifi-

17. Benito BERMEJO i Sandra CHECA, *Libro Memorial: Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Madrid, Ministerio de Cultura, 2006.

18. Daniel DÍAZ ESCULIES, *El catalanisme polític a l'exili (1939-1959)*, Barcelona, La Magrana, 1991; i els llibres de Víctor CASTELLS, *Nacionalisme català a l'exili (1939-1946)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2005, i *El Consell Nacional Català*, Barcelona, Consell Nacional Català, 2005.

cativa del contingent exiliat, que el 1950 era de cent seixanta-sis mil persones. Inversament, però, existí també un augment de la xifra d'exiliats derivada del reagrupament familiar que es produí al final del conflicte bèl·lic mundial. Aquest és un fenomen molt poc estudiat fins ara, del qual tenim constància pels abundants testimonis personals existents.

Una altra circumstància que afectà el món de l'exili, derivada del final del conflicte i del restabliment del transport internacional, foren els nombrosos desplaçaments que es produïren. Hi va haver, des d'Amèrica, retorns a Europa (i a la inversa) i també molts canvis pel que fa als països d'acollida. Així, cenyint-nos només a l'àmbit americà, va ser permesa l'entrada a diferents països abans inaccessibles, com Cuba o Venèçuela. En aquest darrer país, el contingent català fou molt nombrós, ja que eren la majoria dels prop de vint mil refugiats que s'hi van instal·lar.

La perpetuació del règim franquista implicà també un replantejament estratègic molt seriós en el si de l'oposició democràtica. D'ençà d'aleshores, es començà a privilegiar l'actuació a l'interior, per més que la direcció política i tot l'aparell propagandístic es mantingués a l'exterior, per raons òbvies. La mateixa Generalitat experimentà una mutació substantiva. El 1948 es dissolgué el Govern constituït el 1945 i ja no se'n tornà a nomenar cap més. El president Irla, envellit i malalt, hi renuncià i fou elegit, el 1954, Josep Tarradellas, que encapçalà una Generalitat unipersonal i molt limitada, però de gran dimensió simbòlica, que, tanmateix, tingué un paper important en la lluita antifranquista i que fou políticament decisiva al final de la dictadura, el 1977.¹⁹

4.3. 1960-1975: els exiliats del tardofranquisme

La creixent organització de l'oposició antifranquista a l'interior motivà que, a la dècada dels seixanta, s'iniciés una nova onada d'exilis polítics que no tenien relació directa amb el gran èxode del 1939. La dinàmica del moment feu que gent procedent de sectors socials molt diversos (sindicalistes, militants polítics, líders estudiantils, intel·lectuals i fins i tot religiosos) hagués de sortir del país per tal de fugir de la repressió.²⁰ Un dels casos més significatius, a l'hora de veure com en aquells moments començaren a emergir les profundes contradiccions del règim

19. Una visió molt crítica amb Tarradellas és la de Miquel FERRER, *La Generalitat de Catalunya a l'exili*, Barcelona, Aymà, 1977; més ponderat és Carles SANTACANA, *Josep Tarradellas: Exili*, Barcelona, Dau, 2014 i 2015, 2 v., i Jordi CASASSAS, *Tarradellas o la reivindicació de la memòria*, Lleida, Pagès, 2003.

20. No hi ha xifres estimatives d'aquest exili, ja que és molt poc estudiat. Vegeu el ja citat *Exilis*, 2007, i el capítol de Carles SANTACANA, «Els exilis dels anys seixanta i setanta», a Josep M. SOLÉ I SABATÉ (dir.), *L'exili*, vol. 6: *La Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Ed. 62, p. 232-240.

dictatorial, fou el de l'abat del monestir de Montserrat, Aureli M. Escarré, que el novembre del 1963 criticà el règim en declaracions al diari francès *Le Monde*, cosa que va comportar que el traslladessin, el 1965, al monestir benedictí de Viboldone, prop de Milà (Itàlia).

El posicionament antifranquista d'un sector important de l'Església catalana constituí un canvi radical en la lògica política. De fet, aquesta mutació fou facilitada per l'abandonament de la lluita armada per part d'importantes organitzacions de l'oposició. Així, s'imposà el que aleshores s'anomenà «lluita de masses», que implicà canvis organitzatius molt importants. En aquesta etapa es produí la formació de Comissions Obreres (1964), del Sindicat Democràtic d'Estudiants (1966) o de l'Assemblea de Catalunya (1971), que fou la instància unitària que coordinà la lluita opositora a la dictadura en l'etapa final. L'excepció en foren els anarquistes, entre els quals, encara als anys seixanta, hi havia figures mítiques com Quico Sabaté (mort a trets el 1960 a Sant Celoni) i Ramon Vila, *Caracremada* (mort per la Guàrdia Civil el 1963 a Castellnou de Bages).

Els nous exiliats van poder beneficiar-se de les estructures de suport constituïdes pels exiliats anteriors, molts dels quals encara mantenien llur expatriació. Majoritàriament, es tractà d'un exili europeu, que tingué França com una de les seves grans bases operacionals. No en va, el veïnatge fronterer facilitava l'entrada clandestina de gent i de material. La direcció dels partits més significatius, i la mateixa Generalitat, s'establiren a França. D'altres països europeus també van tenir-hi un paper no pas negligible. Fou el cas d'alguns «països de l'Est», inscrits en l'òrbita soviètica, que acolliren sobretot militants comunistes, per bé que aleshores (principalment arran de la invasió soviètica de Txecoslovàquia el 1968) s'inicià un procés de distanciament de les principals organitzacions comunistes catalanes i espanyoles envers Moscou, que esdevingué, a la segona meitat dels setanta, una ruptura irreversible.

A part de la URSS, cal esmentar la República Democràtica Alemanya, Txecoslovàquia, Polònia i, sobretot Romania, on s'instal·là l'anomenada popularment *Ràdio Pirenaica* (Radio España Independiente), vinculada al Partit Comunista d'Espanya - Partit Socialista Unificat de Catalunya (PCE-PSUC). Pel que fa a l'Europa occidental, a més de nuclis ben significatius a Suïssa i Bèlgica, també acolliren exiliats catalans la Gran Bretanya, la República Federal d'Alemanya, Suècia, Andorra i, de manera especial, Itàlia, que va tenir un paper molt destacat. La solidaritat internacional (més dels pobles que no dels governs) fou una base imprescindible per poder sostenir l'exili en el decurs de tants d'anys; l'altra fou la tenacitat dels mateixos exiliats.

4.4. 1976-1977: derogació de la dictadura i final de l'exili antifranquista

La mort del dictador, per si mateixa, no implicà pas el final de la dictadura. Fou gràcies a la confluència de la pressió popular amb la de sectors del mateix règim que aspiraven a una transformació democràtica que va ser possible una solució de compromís que posà fi al franquisme. Aquest procés, conegut com *la transició*, durà uns quants anys i no fou gens fàcil, ja que, tot i ser incruent, es cobrà nombroses víctimes mortals i va implicar renúncies importants, per part de les forces democràtiques, que repercutiren en la configuració del nou règim.²¹

Entre les claudicacions que colpiren més el món de l'exili cal destacar el no assoliment d'una amnistia plena i, sobretot, el fet que no es qüestionés la monarquia de Joan Carles I (nomenat successor pel mateix Franco) i que s'hagués de renunciar, per tant, a la instauració d'un nou règim republicà. A mesura que es consolidà una fràgil situació democràtica (d'ençà del 1976 amb la Llei de reforma política) i que es legalitzaren els principals partits polítics i centrals sindicals, es multiplicaren (especialment l'any 1977) els retorns de dirigents catalans molt significatius, com fou el cas de la líder de la Confederació Nacional del Treball (CNT), Frederica Montseny, o del dirigent comunista i líder de la històrica Unió General de Treballadors (UGT), Rafael Vidiella. I també retornaren grans referents intel·lectuals de l'etapa de preguerra, com el mític conseller de cultura Bonaventura Gassol.

De tots, però, el que més transcendència política va tenir fou el de Josep Tarradellas, president de la Generalitat a l'exili, ja que no retornà fins que el Govern espanyol no es va comprometre a reconèixer la Generalitat de Catalunya i a considerar-l'en president legítim.²² El seu exili de tants anys, doncs, no va ser inútil. La Generalitat va ser l'única institució de l'etapa republicana que fou restituïda al final de la dictadura. La mateixa República espanyola, que havia aconseguit sobreviure a l'exili durant tot el franquisme, va ser dissolta durant aquest període de transició democràtica per la manca de suport polític dels partits democràtics majoritaris, en compliment dels pactes establerts amb els sectors reformistes del franquisme.

El retorn de Tarradellas i el restabliment de la Generalitat suposen també el punt final de l'exili iniciat el 1939. Naturalment, parlem en una consideració col-

21. Arreu de l'Estat espanyol es calcula que la xifra de morts en el període 1975-1982 fou de 714. Aquesta xifra és la que dona Sophie BABY a *Le mithe de la transition pacifique*, Madrid, Akal, 2018 (editat en versió espanyola). Una xifra similar l'havien donada anteriorment Mariano SÁNCHEZ SOLER, *La transición sangrienta*, Barcelona, Península, 2010, i Xavier CASALS, *La transición española: El voto ignorado de las armas*, Barcelona, Pasado & Presente, 2016.

22. Enric PUJOL, *Josep Tarradellas: El retorn del president*, Barcelona: Dau, 2016; també Josep BENET, *El president Tarradellas en els seus textos (1954-1988)*, Barcelona, Empúries, 1992. Benet, un dels principals líders de l'oposició democràtica, fou molt crític amb el president exiliat.

lectiva, «històrica». En una dimensió personal, però, continuà havent-hi gent que, a causa de les limitacions democràtiques derivades de la transició, decidiren no retornar per manifestar el seu desacord amb aquest procés. D'altres exiliats senzillament no pogueren retornar a causa del seu arrelament (o el dels seus familiars directes) a la terra d'acollida.

Certament, les limitacions democràtiques inherents al procés de la transició política espanyola provocaren un seguit de contradiccions que serviren de base per a nous exilis catalans ja des dels anys setanta, però això constitueix un fenomen nou que exigeix un estudi específic i ben diferenciat de l'exili antifranquista que aquí ens ocupa.

5. CONTINUÏTAT CULTURAL I RECONSTRUCCIÓ NACIONAL

En els primers anys del franquisme, fou des de l'exili que es van poder assegurar la continuïtat i la represa culturals, davant l'anorreament gairebé absolut que es va patir als territoris catalans sotmesos a la dictadura. La flor i nata de la intel·lectualitat catalana, encapçalada per Pompeu Fabra, marxà cap a l'exili, conscient del que implicaria el triomf franquista. Fou el cas, per exemple, d'Antoni Rovira i Vigili, Lluís Nicolau d'Olwer, Pere Bosch Gimpera, Josep Pous i Pagès, Ferran Soldevila, Carles Riba, Joan Oliver, Joaquim Xirau, Aurora Bertrana, Pau Casals, Ventura Gassol, Josep Carner i d'altres primeres figures.²³ L'afusellament, el febrer del 1939, de l'escriptor Carles Rahola, pel sol fet d'haver escrit uns articles contra els bombardejos de Girona, va mostrar el perill que corrien els intel·lectuals que havien donat suport a la Generalitat. Amb els exiliats, partiren un gran nombre de professors i mestres, ja que la renovació i catalanització de l'ensenyament havia estat una de les principals realitzacions de l'etapa republicana.

Però, sobretot, s'exilià la mateixa Generalitat de Catalunya, cosa que va permetre que encara sostingués iniciatives culturals que anaven des de la realització de revistes i publicacions fins a la creació d'institucions com la Fundació Ramon Llull. Aquesta fou una fundació amb participació governamental, creada a París el 1939, sota l'impuls d'Antoni M. Sbert (antic conseller de Cultura de la Generalitat), que no tan sols dissenyà un programa d'actuació, sinó que es va poder dedicar al sosteniment econòmic dels principals escriptors i intel·lectuals. L'esclat de la Segona Guerra Mundial i l'ocupació nazi de França van impossibilitar que es desenvolupés i van obligar el seu promotor a traslladar-se a Mèxic.

23. Casals, Carner i Gassol el 1939 ja es trobaven fora de Catalunya, però restaren fidels a un exili que pràcticament durà fins als seus darrers dies. Fou el cas també de Picasso, que sempre reivindicà la seva condició de «català nascut a Màlaga i que vivia a París», segons la seva autodefinició.

La gran institució de cultura sostinguda a l'exili, per la durada i pel rigor dels plantejaments, foren els Jocs Florals de la Llengua Catalana, que, des del 1941 i fins al 1977, celebraren una trobada anual en diferents capitals del món, que serví per relligar la intel·lectualitat exiliada dispersa i per establir contacte amb els intel·lectuals de l'interior. Els primers se celebraren a Buenos Aires i els darrers a Múnic. Tothora foren presidits per un gran nivell d'exigència. Un propòsit que Josep Carner formulà explícitament en el seu discurs als Jocs Florals de París (1948): «Permeteu [...] adreçar-me a la flor i nata dels exiliats i dels que es troben, ara com ara, en la impotència a Catalunya [...]. Vull dir-los que els pertoca d'atènyer el nivell exigent de les grans literatures i les altes ciències. Demano l'enduriment de la crítica, demano l'extinció dels últims rastres possibles d'una benvolença provincial, que és un afront tan perillós, si fa no fa, com la mateixa persecució [...]. Cadascú de nosaltres ha de créixer, i bé pot».

A l'exili es van poder editar un gran nombre de revistes que durant molts anys foren els únics mitjans autòctons que van poder expressar-se en català i on es va poder manifestar el pluralisme ideològic existent. Van fer també una funció clara d'aglutinant i portaveu d'una intel·lectualitat dispersa. Algunes d'aquestes capçaleres, com *Ressorgiment*, de Buenos Aires, o *Germanor*, de Santiago de Xile, havien estat fundades per l'emigració de finals del segle XIX, que fou molt notable, però es renovaren profundament amb l'aportació dels exiliats antifranquistes.

Durant tot el període d'exili, van arribar a aparèixer unes tres-centes capçaleres entre revistes i butlletins, segons han comptabilitzat Albert Manent i Robert Surroca.²⁴ De les editades als anys quaranta, cal destacar la *Revista dels Catalans d'Amèrica* (Mèxic, 1939-1940), *El Poble Català* (París, 1939-1940), *Quaderns de l'Exili* (Mèxic, 1943-1947), *Lletres* (Mèxic, 1944-1948), *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials* (Perpinyà, 1945-1947), *La Nostra Revista* (Mèxic, 1946-1954), i *Revista de Catalunya* (París, 1939-1940 i 1947; Mèxic, 1947).

La comunicació entre l'exili i l'interior a causa de la censura franquista no fou gens fàcil i sovint les obres editades no arribaren sinó a una minoria. Un cas emblemàtic d'aquestes dificultats és el poemari *Elegies de Bierville*, de Carles Riba. Aquest llibre, redactat al Molí de Bierville a Boissy-la-Rivière (prop de París) durant els anys 1939-1942, consta que es publicà a Buenos Aires el 1942, quan en realitat s'edità a Barcelona el 1943. L'edició completa no aparegué fins al 1949 a Santiago de Xile, però fins que no es tornà a publicar el 1951 a Barcelona no fou conegut per un públic ampli.

24. Albert MANENT, *La literatura catalana a l'exili*, Barcelona, Curial, 1989; Robert SURROCA I TALLAFERRO, *Prensa catalana de l'exili i de l'emigració 1861-1976*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004.

L'exili contribuí també a un retrobament amb aquells territoris catalans no pertanyents a l'Estat espanyol que, com Andorra i la Catalunya del Nord, es convertiren en indrets de refugi i acollida. La noció d'unitat entre els Països Catalans no es va tallar acabada la Guerra i en l'exili trobà concrecions teòriques ambicioses, com la ja esmentada revista *Quaderns de l'Exili*, impulsada per Joan Sales, Raimon Galí, Lluís Ferran de Pol i Josep M. Ametlla, que va tenir com a lema fundacional: «Catalunya, València i Balears són tres països i una sola nació». També en defensa d'aquesta visió unitària l'historiador Ferran Soldevila publicà l'article «Catalunya», a la *Revista de Catalunya* (1943), on ja usà el concepte *Països Catalans*. Aquestes i d'altres formulacions van tenir una transcendència especial a l'interior, però no es manifestaren públicament i amb gran èxit fins als anys seixanta, gràcies a la figura de Joan Fuster.

Als anys cinquanta encara fou molt difícil informar del que es feia a l'exili i establir-hi una connexió estable. Era un món cultural que encara comptava amb figures de molt relleu, que desbordaven els estrictes àmbits intel·lectuals, com Pau Casals o Josep Trueta, i que havia format com a escriptors Agustí Bartra, Vicenç Riera Llorca, Avel·lí Artís Gener, *Tísner*, Pere Calders, Lluís Ferran de Pol, Joan Sales o Mercè Rodoreda.

La censura franquista no tan sols reprimí els escriptors que vivien a l'interior, sinó que també afectà els que des de l'exili volien publicar als territoris catalans sotmesos a la dictadura. Així, el 8 d'abril de 1953, es denegà el permís de publicar el llibre *Odisseu*, d'Agustí Bartra, una recreació del mite d'Ulisses. Finalment, fou editat a Mèxic aquell mateix 1953, amb el document de denegació inclòs a la primera pàgina del volum.

I és que en aquells moments la censura era insuportable, com va reconèixer el mateix Josep Pla, que inicialment havia donat suport al franquisme i que restà al país. Segons consta en un seu dietari, el 1956, s'arribà a plantejar la possibilitat de marxar cap a l'exili: «Em trobo en un moment de depressió irreparable. Potser seria hora de prendre una decisió i marxar. Aquest país és asfixiant».²⁵ I encara el gener del 1957 hi anotà: «Jo sé que anem al desastre, però no tinc la força ni la joventut per dir-ho i anar a la presó».²⁶

Malgrat totes les dificultats, els contactes intel·lectuals exili-interior hi van ser i foren molt transcendents. El crític Joan Triadú va descobrir Pere Calders gràcies a un conte que va poder llegir, l'any 1947, a la *Revista de Catalunya*. Sempre més el va reivindicar i va establir-hi una correspondència intensa, durant els anys cinquanta i principi dels seixanta, que és una bona mostra de la riquesa d'aquests in-

25. Josep PLA, *La vida lenta: Notes per a tres diaris (1956, 1957, 1964)*, Barcelona, Destino, 2014, p. 142.

26. Josep PLA, *La vida lenta*, p. 177.

tercanvis epistolars. De fet, la correspondència entre els intel·lectuals, situats a molts quilòmetres de distància, constitueix una font de primeríssim ordre per reconstruir els debats i les inquietuds existents en aquells moments. Molt sovint, no s'ha pogut fer pública fins a dates recents; com és el cas de la que sostingueren Josep Ferrater Mora i Joan Oliver, o la que van tenir Joan Coromines i Lluís Nicolau d'Olwer (d'especial interès per a la història de l'IEC).²⁷

En l'intent de relligament entre exili i interior despuntà l'actuació de l'escriptor Rafael Tasis, que feu de corresponsal de la revista *Pont Blau* (1952-1963), una publicació dirigida des de Mèxic per Vicenç Riera i Llorca que explícitament volia fer aquesta funció. Albert Manent (que posteriorment el substituï en aquesta funció de relligador) va qualificar Tasis de «veritable cònsol dels exiliats».²⁸

Un altre intel·lectual punter que establí una rica connexió amb *Pont Blau* fou, des del País Valencià, Joan Fuster. Uns anys abans, havia publicat a *La Nostra Revista*, de Mèxic, un article, «València en la integració de Catalunya» (1950), on ja defensà la visió unitària del conjunt dels territoris de parla catalana que caracteritzà bona part de la seva obra posterior. El secretari de la publicació era Vicenç Riera i Llorca amb qui Fuster va mantenir una correspondència rica i llarga. Riera i Llorca havia participat als anys quaranta a *Quaderns de l'Exili* i era un fervent partidari de la concepció unitària dels Països Catalans, que defensà també des de *Pont Blau*. Fuster va mantenir també correspondència amb d'altres intel·lectuals exiliats (Agustí Bartra, Domènec Guansé, Ramon Fabregat, Miquel Ferrer...) i, de fet, aquesta connexió li facilità l'entrada al «nucli dur» de la resistència cultural interior, establert a Barcelona, amb el qual entrà en contacte el 1954.

En la lluita per la preservació de la memòria, l'exili cultural feu també aportacions ben notables, com fou el cas de les memòries d'Amadeu Hurtado: *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps* (primer editades a Mèxic els anys 1956-1958 i posteriorment a Barcelona, el 1964), una obra que va ser una font indispensable per als historiadors dels anys seixanta i setanta. I és que l'exili, en aquest període, encara fou un referent cultural de primer ordre, com ho evidencià l'impacte que tingué *Les formes de vida catalana*, de Josep Ferrater Mora, editat el 1944 a Xile, que motivà que Jaume Vicens Vives, en la segona edició de *Notícia de Catalunya*, refés el darrer capítol de llibre, dedicat als ressorts psicològics col·lec-

27. JOAN OLIVER i JOSEP FERRATER MORA, *Joc de cartes 1948-1984*, a cura d'Antoni Turull, Barcelona, Ed. 62, 1988; *Epistolari Joan Coromines & Lluís Nicolau d'Olwer*, a cura de Josep Ferrer i Joan Pujades, Barcelona, Fundació Pere Coromines, 2008. Aquest darrer és el volum 12 d'una col·lecció de les cartes de Joan Coromines amb diferents autors de primera línia: Pompeu Fabra, Carles Riba, Josep M. de Casacuberta, Francesc de Borja Moll, Joan Fuster, Joan Sales, Josep Pla, Hipòlit Nadal Mallol, Avel·lí Artís i Balaguer...

28. «Albert Manent o la memòria de l'exili», a Enric PUJOL, *L'exili català...*, p. 228.

tius, d'acord amb les tesis de Ferrater, i que s'establís entre tots dos autors un ric epistolari.²⁹

Encara en els anys seixanta, a l'exili, van aparèixer nous mitjans, com el *Butlletí d'Informació Catalana* (1961), editat a Mèxic per Josep M. Murià i Romaní, que després passà a dir-se *Butlletí d'Informació dels Països Catalans* i que es mantingué fins al 1975. I, sobretot, *Xaloc* (1964-1981), editada també a Mèxic, que fou la continuadora de *Pont Blau*. Dirigida per Ramon Fabregat (i amb Vicenç Riera i Llorca com a secretari), va reeixir a esdevenir una tribuna lliure per a la discussió d'idees que hauria estat impossible de sostenir a l'interior; i per això va tenir una continuïtat tan llarga.

6. COLOFÓ

L'aportació que van fer els exiliats retornats als anys seixanta i setanta, amb els seus testimonis personals, va ser cabdal, en les dècades següents, per tal de recuperar la memòria de l'etapa republicana i naturalment del mateix exili. Si pel que fa a l'etapa de preguerra el nostre coneixement actual comença a ser força complet, fins i tot més enllà dels especialistes, no s'ha aconseguit integrar plenament encara l'experiència i el món de l'exili antifranquista en les nostres visions globals del segle xx. Ara mateix, sembla com si l'exili comencés i s'acabés el 1939, ja que és l'únic moment en què apareix en les nostres històries generals. Encara avui, doncs, constitueix com una mena d'història paral·lela que tenim el repte de recuperar.

No es tracta, però, de fer una mera recuperació erudita, sinó d'emprendre una recuperació pròpiament històrica que relligui passat, present i futur. En un discurs fet a Estocolm amb motiu del lliurament del Premi Nobel de Literatura del 2002, Imre Keszthézy va dir: «Quan penso en Auschwitz, tal vegada paradoxalment tinc la sensació que penso més en el futur que en el passat».³⁰

Amb l'exili antifranquista (i amb la dictadura que el provocà) passa el mateix: el que ens ha de moure a estudiar-lo amb profunditat, a entendre'l, no és fer un mer exercici d'evocació del passat *per se*, sinó mirar d'evitar que aquesta mena de fenòmens no es tornin a repetir ni aquí ni enlloc. Sobretot ara, que hem iniciat un segle XXI amb més exilis que mai en l'àmbit internacional i que Catalunya torna a tenir exiliats polítics, alguns dels quals són alts càrrecs electes.

29. En una carta del 19 de març de 1954 Vicens li digué: «Els catalans ultraatlàntics han de posar a contribució una experiència i uns valors de què els del país n'estem mancats». Josep CLARA, Pere CORNELLÀ, Francesc MARINA i Antoni SIMON, *Epistolari de Jaume Vicens*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1994, p. 73.

30. Citat per Miquel PAIROLÍ, «Auschwitz en letargia», *El Punt* (25 novembre 2007), p. 18.

